

Գ) Բոլորակի մը մէջ առիւծ մը.
 Ե) Նկարաւոր բոլորակի մը մէջ արծիւ մը, եւ

Զ) Դասարան գարձեալ նկարաւոր բոլորակի մը մէջ առիւծ մը նկարաւորած են.

Է) Սուրին այս երեսի մէկ եզերքը վերէն ի վար գրուած է.

ՈՉ ԹԷ ԵԱՎԵՂՆ ԻՄ ԵՈՒՍԵՅԵԱՆ ԵՄ ԵՒ ՈՉ ՍՈՒՐ ԻՄ ԿԵՅՈՒՅԱՆԷ ԶԻՍ ԵԱՆ ԳՈՒ ՓԻԿԵՑԵՐ ԶՄԵԶՆ՝

Դ. Սուրին միւս երեսին վրայ.

Ա) Թուականը գրուած է այսպէս՝

Պ. Լ. ՈՒԼ՝.

Բ) Ձու աճեալ բոլորակի մը մէջ ձիւս վրայ նստած թագակիր մարգու Նիար, որուն վրայ գրուած է.

ՎԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԱՅ՝.

Գ) Ուրիշ բոլորակի մը կենդրոնը խաչ մը, եւ շուրջը գրուած է.

ՆԵՒՈՆ ԹԱԳԻ ԼԱՅՅ՝.

Դ) Ցամն եւ մէկ տողով չհետեւեալ գրուածքը.

ԹԱԳԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԿՈՒ ԱՆԻԼՆԵՑԻՔ ԶԱՆ՝.

Ե) Մարգու մը պատկեր գլուխը խաչ մը նկարուած: Ատոր ներքեւը գարձեալ մարգու մը պատկեր:

Զ) Այս երեսին ալ մէկ եզերքը վերէն ի վար գրուած է.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ՔՈՎ ՍԱՅԱԿԵԱ ԶԻՇՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ԵՒ ԿՈՐԱ ԶԱՄԵԱԿԵԱ ՆԵՂԻՉՍ ԱՆ՝ ԶԻՆ ԻՄՈՅ ԶԻ ԵՍ ԴՈՅ ՔՈ ԵՄ՝.

Սատնաւոր տեղեկութիւնք:

Սուրը յամենայնիւ այլ եւ այլ նկարներով զարդարուած է, եւ տեղ տեղ ալ ունի փոքր գիրքով առիւծներ ու սնի նման նկարներ եւն:

Այնպէս զարդարուած են ու ամբողջ գրերն բոլորագիր են, փորագրուած չեն, այլ գուրս ձցուած, որոնք նկարագրուած տեղերն ոսկով լեցուած են եղիւր, սակայն ոսկին հասնուած էր գրիմէն առաջ տեղին:

Եթէ սուրին մէկ Դասարան գարձան մը կապեն, եւ տեղ մը կախելով երկամբ կամ բա-

նալիով մը զարնես, ախպիսի բարակ եւ սուր ձայն մը կը հանէ, որ ձայնն երկու վայրկեանի չափ տեւողութիւն մը կ'ունենայ: Սուրին նիւթն է պողպատ:

Կիսարիս, 12/36 Սեպտ. 1908:

ՏՐԳԱՆ ԵՊՈ. ՊԱՆԿԵՆ

Պ Ա Յ Ս Ա Կ Ա Ն

ԿԻՆԻՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱՐՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ-ՎԱՐՅԱՆ ԵՐԿՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԱՐՅԱՆ ԳԵՐՈՒ ՄԷՁ

Հոտամամուկ շրջան Հայոց եկեղ. Պատմութիւն 574 610:

(Հարստութիւն)

Գ. Լ. ՈՒ Խ. Գ.

ՄԵԼԵՐ Բ. ԵՂԵՐԵՅԷՂ՝

Այս նկարագիրն ունէր Հայոց եւ Վրաց «Միաբանութիւն» գրեթէ մինչեւ Զ. դարու վերջալոյսը, Դարձեալ այժմ մեր ուշագրութիւնը Գուրգ կաթողիկոսարան, որուն հանգամանքներէն կախուած էր գլխաւորաբար միութեանս դժուր եւ շարունակութիւնը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի տէրերն երկու հզոր իշխաններն էին այս շրջանին, Պարսկական բաժնի՝ «Անաշիրան», խոսքով Ա. (531-579), եւ յունականին (Բասիլիոս Բ. (565-578), իսկ զայ կ'ընթանային իրք երկու պետութեանց մէջ ալ. «Խաղաղասէր եւ աշխարհաշէն» (Սեբ. 28) խոսքով ամենայն կերպով ձեռնադրու էր երկրին բարգաւաճման. քրիստոնէութիւնն առատապէս կ'ըմբռնէր ազատութիւնը՝ մասնաւորապէս ինքի զաւթագրութեանն ետքը: Բանկարձական փոխորդ մ'աղտորութեան ուղիներն մէջ վեր ի վար յիշ յիշեց ամենայն ինչ յանկարծօրէն. գարձեալ մուգնութեւ հնարագորտութեամբ: Զանգիկի գետն եւ քրիստոնէութիւնն երկու հաշտ աչք շէնն նկատած զիրար. մնգութիւնն ապաւստու. շնորհն կը խոր գրէր քրիստոնէութեան. եւ խոսքով ունեցիր կ'ըլլար մուգնութեւ անվեր ինքնագրութեանը: Կր ձեռնարկէ Վրացիք աղքատ կրկին հայած էլ, Դձնէր քրիստոնէութիւնն իւր պետութեան մէջ ամենայն առատութեամբ (571/2):

Բանակ մը մուգնութեւ անվեր ինքնագրութեամբ կը խոսքով նստէ Հայաստան, Վրաստան՝ բովանդակ քրիստոնէականութեան արեւելական երկրագագաւ բնիւր վախճանաւ: Ատոր շուն մը պիտի կանգնուէր նստէ ի Գուրգ: Սուրին, Գուրգ պարսկի մարգարէն, իստեւէ էր արագ արագ ի գլուխ հանել հրամանը՝ հակառակ տեղիդ աշ-

խարհիկ թե՛ եկեղեցական մեծամեծաց գիմնազիո-
թեանն։ Կաթողիկոսն Բովճաննէս Բ. Գարեգինեցի
(1871—1874), աստուտեան Մամիկոնեցի եւ Հայոց
պարսպետը՝ Վարդան, Վասակայ որդին, զոր կը
յարգորէին դմարդպանը կասե՛լ գործէն։ ասորու-
շանք կը բարձրանար...։

Յուզումն էր քրիստոնէայ քնակելութիւնն
եւ ապստամբութեան ծրագիրն՝ շինուած արդէն։
Սուրեն վերջապէս կը զիւնդի Նիսանեով վերահաս
ժամանակն եւ կիսակատար թողուցած ատուշանը՝
կը շու՛թ ի Դուռն նոր հրահանգներն ասանելու հա-
մար արդարեւ արգելէ։ Արեւոյ տէրը սակայն նորի
մարտի թեան ծառան է։ Հետակորայ ընթել կը
պատանայ արքունական հրամանաց ընդգիմացող-
ները, փոխանակ յետս կիւղելու յամաք փորձուած
եւ երբեք ի գլուխ չէլածած անխորհուրդ հրամանը։
Սուրեն կը մեկնի արքունիքէն՝ գնալ ի Դուռն
16,000 զօրովը։ բայց հաջիւ թէ կը մոտենայ լա-
գաբեթ պարիսպներուն, կը կրն ուժգին քնդհարու՛մ
մը, ուր իւր գլուխն ալ կը տուժէ Վարդանայ
սրդին — Ք Գեորգիարի 572։

Այսպէս կը բացուի այս շրջանը մեր առջեւ։
Կայսրն Յուստինիոս երգումիս խոստացած կը պաշա-
պանութիւն Հայոց գեապաններուն։ որոնք ի ծա-
նուկ զիման ինչ Բիզանդիոն օգնու՛թ ինչ հայրե-
լու Պարսից զէմը, փոխան խոստանալով ետե՛ր ար-
կի կայսրն իշխանութեան ներքեւ Պարսկահայաս-
տանը։

Հայր շուտով զգացին ապստամբութեան
գժեղագ ճետեւութիւնն։ զրգուռած էր խոսքով։
Ինչպէս յաճող էր ի սկզբան պատերազմներու քն-
նաքնն, եւ Վարդան կանգնած էր շքեղ յազ-
մութիւններ Միշնաթին եւ խառնով Վիլլ՝, այ-
սու հանգրձն անկարող էին երկար գիմնակալ
Պարսից բուռն ցորակէն։ Դուռնը, որ պատե-
րապէս կենդանի էր այնուհետեւ, շի՛շ վերջն
հասուածեցաւ բազմութիւն մը փախստեւից զէպ ի
կայսրական մայրաքաղաքը, որովայ թիւն կը կազ-
մուէր գլխաւորաբար ապստամբութեան առաջնորդ
նոստանիկներէ։ աշխարհական եւ եկեղեցական,
անոնց մէջ էին Վարդան Մամիկոնեան իւր բնկեր-
նորով եւ կաթողիկոսն Բովճաննէս։ Կայսրն մե-
ծաշուք քնդուներութեամբ պատուեց փախուածա-
նորը եւ զետեղեց արքունական թռչակով՝ փա-
ռաւոր ապարանքներու մէջ։

Բիզանդիոնի այս ձեռնադուլութիւնն նշան էր
բեկման յոյն-պարսկական խաղաղական գաշաճի
(572), բայց ծերունին խոսքով այլ եւս չունէր
խորժակ թանկի գլուխն անցնելու, եւ խաղա-
ղութեան պատգամաւոր կ'առաքուէ ի Բիզանդիոն
Սերուխոս. սակայն անհաւանք կ'ըլլայ խաղաղու-

թիւն կայազքեւը եւ կը շարունակուին պատերազ-
մներն վեց տարի անընդհատ։

Փախուելի թուին մէջ կը տեսնուէր նաեւ
Բովճաննէս Բ. Կաթողիկոսը՝ շրջապատուած
եպիսկոպոսներէ։ Կայսրական մայրաքաղաքին մէջ
այժմ ուրիշ էին պարագայք։ Կաթողիկոսն հա-
կառակ քանի մը տարի յառաջ հայրենի հոգի վնայ
Բուռեց հանգեղ յուրաքանչեւ լաղաբարկանութեան՝
ստիպուած էր համահարիլ Տիմոյ անոնց հետ ի
կրօնականաւ, բնորոշիլ փաշկեզներ ժողովն եւ հա-
ղորդութեան մէջ մանկ տեղւոյն պատրիարքին՝
համանուն Բովճաննէս Գ. ի (ծնն 171) հետ,
իրեն հետեւեցան միւս եպիսկոպոսներն ալ։ Համա-
րան սակայն համոզւելով շատեցաւ Հայոստան,
եւ եռագեցաւ գժտութիւնն քնդ մէջ Դուռնեացի եւ
Բիզանդացացի, եւ արդիւնք՝ փրկը ժամանակէն
կորուցայն հաղորդակցութիւնը երկուստեք։ Քա-
րադիր կաթողիկոսն օտարութեան մէջ երկու
տարի հաջեւ երկարեց թաղմանին կենարդ եւ
«կայեալ յաթոռ հայրապետութեան անմ ժե՛լ
փախմանի» ի Վ. Պալիս 574ին։ Կաթողիկոսին
մահուան գլուխ մեծ ցնցում յառաջ շքեցաւ
ապահովակէ Դուռնեացի վնայ, որոնք թերեւս
ընտան էին արդէն ուրիշ մը, թէեւ այս մասին
պատմագիրը չէնէլ կ'աւանդէ, բաւականանալով
ըսել թէ իրմէ վերջէ Դուռն բնորոշեցաւ կաթողի-
կոս իւր տեղապահն՝ Մովսէս, այրն Աստուծոյ,
որ յեղիվարդ գեղկէ, որ եւ ուսնալ ի հայրապե-
տանոցին սրբոյն (ի Դուռն)։

Մեզի անձանութ է Մովսիսի կաթողիկոսու-
թեան առաջին տասնեակ տարեներու գործունէու-
թիւնը. բայց յամենայն դէպս մեծ եղան պիտի
ըլլայ եւ անմիայն աշարժութեան։ Պարսկա-
կական պատերազմներն կը շարունակուին գեւ,
Դուռն արաբեցող էր կուռց, եւ մերթ Եւսեւրդ եւ
մերթ Պարսից աւերել արաւանաւոց նեմակայ։
Մովսէս աւերակալ վնայ ստիպուած էր իշխել ան-
շուք եւ անկարգ. աւերի կորեկեցիով բնիկալ ժա-
ղագիրք եւ՛ լքան նորանոր ձեռնարկութիւններով
բարգաւաճման ներքոյով։ Դուռնը կաթողիկոսա-
րանն՝ եւ կաթողիկոսն՝ Ս. Գրիգոր այրան էր Եւր
ապստամբութեան ժամանակ։ Մովսէս հետեւա-
բար պարսպաւոր պիտի ըլլայ նաեւ նոր հայրապե-
տանոց մը գտնելու եւ առ այն կորեւսը սպաններն
հոգալու։ Ժամն զի հայրապետանոցի բոլոր կաշներն
կարին տարուած էին ի պահեստ։ (Սեր. 58)։

1 Բովճ. Պատմ. 38։

2 Joh. von Ephesus, II 45։ Հարկ է ըսել որ չպի-
պատարարաց ջով լուսն եւ քաղաքին կաթողիկոսին փա-
խուսն Վ. Պալիս եւ չուն փախանիքը։ — Միշնաւ ինուս
փան նշանակեցիք 574, որուն ճիշտութեան բաց ի
Բովճ. Եփեսացին, վնայ է նաեւ ինքն Բովճ. Պատմարան,
երբ կ'ընծայէ կաթողիկոսութեան 11 տարի արդ ներսն Բ.
փախանեցաւ 574ին, որուն վնայ ցուածքով։ 17։ կը ստա-
նալ 574։

3 Բովճ. Պատմ. 38։

4 Սեր. 38։ «Ջեկեղեցի Ս. Գրիգորի, որ լինեալ էր
մեր ի քաղաքն, էին արքայաւ համարանոցս Պարսիկսն,
հարեւ հուր եւ պրեքնն, փառն որչ մօլ նոցա խաղաղութիւն
մեզն։

1 Դուռն 572-ի ապստամբութեան ընդարձակ նկա-
րագրութիւնն կու տանք ուրիշ աւթիւն։ Հնն կը զննեց
Կոստ. մատենադասական Ժանսիմովիկեցիք։ Երկուս խոսած
են այս մասին յատկապէս տաճկայիններէ՝ Սերեւս եւ Կոս-
տան. եւ արաբականներէ՝ Փովճաննէս Եփեսացի (Lies Kirchoen-
geschichte des Johannes von Ephesus, Aus dem Myriesthen
Abtrakt J. M. Schönbelder, München, 1892, S. 41 և.)
Թեոփանէս Բիզանդացի եւ Եւսեւրդ։

2 Սեր. 26 27

Լ. Չափեան (Խ. 281) կը յիշատակէ, թէ Կոնստանդնուպոլսէ փառաբանաց ժամանակ (1578) Յուսէփ Կոզլէ փառաբանող Կայդը Տաճար բարեփոխած ըլլալ Կոստէն Բաղաբաշ ասորէ եւ խառնով ինքրորամիտ գտնուած։ Այս մասին առնուած թէ Լեւիկ ապրիլի, կը ցուած ինչ թէ Չափեանի ստեղծ են։

Մոսկուս բնագոյնաց կողման կը վերաբերէր
Եւ իւր այս ոգին նաեւ կախն ուղիկսսու ինքան ժաման

* Mignos, P. *op. cit.*, 1945, *ibidem*, 1947, 1949, 1950.

մանցին, եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հազարեալ միաւորեցան օրինաւ [որ] ք¹։

Ընդհանգրութիւնն սակայն չկատարուց զկայսրը, որ առանց երկար գեղեկելու զձեռք կայացնել երկու յունական եւ պարսկահայկական եկեղեցեաց մէջ կերպական բաժանում²։

Այս նկատմամբ, բարեբախտաբար ունինք մանրապատում³ աղբիւր De rebus Armeniae յաճախ յիշուած գրութեամբ⁴, տոհմայինք շատ համառօտախոս են այս մասին։ Սկզբնաւորութիւնն եղաւ այսպէս։

Երբ խորով Բ. յոյն զորաց օգնութեամբ նուաճեց պարսկական ապստամբութիւնն եւ ապահովուց գահն (591), կայսր զօրքն թողուց այլ եւս Տիրոսն եւ քաղաքացաւ յունական սահմանները։ Հայ բանակին պարապեան էր Մուշէջ Մամիկեան, որոնք աքաղաքէն հրաման եղաւ զօրաց հետ կայսրը պարապք ի Կ. Պոլիս⁵ չուել։ Մուշէջ համամայն հրահանգին կը մեկնի եւ կը հասնի Կ. Պոլիս երբ քաղաքացիք մեծաշուք հանդէսով կը առնախմբէին Ս. Իս⁶ թանը։ Մուշէջեանք շնն մանակցիր սակայն առնախմբութեան, եւ առ հաւաքով կ'իյնանաւ Յունաց հետ հազարգութենէն եւ զգուշանան։ Հայ բանակին այս նորանշան բնութայքը անհաճոյ աչքը կը գիտէ Մորիկ. եւ Մուշէջն պատճառը կը ինքզինքն. որուն կը պատասխանէ պարսպաբեւ, թէ երկու ազգաց կրօնական խնարութիւնն է շարժառիթը, կայսրը անտեղի կը համարի այս պատճառաբանութիւնն յիշեցնելով 518 թին Յովհ. Բ. կաթողիկոսի եւ վարդապետ Մամիկեանի որով փայտացած համերաշխութիւնն։ Առ այս կը պատասխանէ Մուշէջ, թէ անտեղ առ երկուց կամ պիտոտութեամբ հաւանութիւն չնորհած են. եւ կը ինքզինքն կայսրը թելոյտուութիւնը ի Կ. Պոլիս մասնաւոր ժողով մը գումարելու եւ այս մասին Հայոց վարդապետաց կարծիքն հարցնելու։ Հրամանն կ'ելլէ եւ զինուորական յատուկ պաշտպանութեամբ կը հրաւիրուին ի Կ. Պոլիս Մամիկեան կաթողիկոս եւ այլ եւ պիտոպետներ։ Մամիկեան սակայն կը հրաժարի բացէ ի բաց, հեղեկելով իմն պատասխանելով. « Բաւ լիցի ինձ անցանել ընդ գետն Աղսա եւ ուտել ի պատարագի զեփեալ ի փռան եւ ըմպել զճրմ⁷ բաժանի⁸։ Դման օրով հրաժարեցան նաեւ Վասպուրականի եւ Պարսկահայոց եպիսկոպոսները։ Բայց Տարսնի եւ առ հոստարով Բանահայտաւորների եպիսկոպոսներն⁹ ընդ աւանն 21 թուով¹⁰, հետեւեցան կոչին։ Ժողովքը, որուն վեցերորդ ժողովն կոչն¹¹, ըստ

Փոսի, գումարեցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր հետագոտեցին զաւանդաւորական խորութիւնները. եւ զաւանեցան Յունաց հաւատքն երգմամբ եւ ժողովոյն պատճենին յատուկ ձեռք ստորագրելով։

Մովսէս կաթողիկոս եւ իրեն համախոհ Պարսկահայտաւորների եպիսկոպոսներն սակայն իրութիւնն չնկատեցին հանգուածող աչքը. մերժեցին թելոյն ստորագրողներն իրենց հաղորդութենէն, որով երկու կողման մէջ ծագեցան երկարատեւ անհամամայնութիւն եւ խռովութիւն։

Պարսիք եւ Յունաց բաժիններու ազգայնոց մէջ այս անհամամայնութիւնը գեղեցիկ առիթ համարեցաւ Մորիկ բարդովին կորելու իր հպատակներու յարաբերութիւնքն Դունչոյ աթոռոյն հետ. այսպիսի նպատակաւ կ'ընտրէ իւր սահմանին վրայ Հայոց կաթողիկոս զԹովհանէս, որ էր ի կողմնայ, ի գեղջէն Բազարեան¹², եւ ակթոն կը հաւատաւ Աւան գիւղը (591/2)¹³։

Այս առաջին եկեղեցական բաժանումն է Հայոց պատմութեան մէջ. որուն նշանակութիւնն շատ մեծ եղաւ այս եւ յաջորդ դարոց համար, ինչպէս ընդհուպ պիտի տեսնենք։

Եոյն անանուն պատմիչն Մովսիսի մնացած տարիներու մասին այսպիսի միայն կ'աւանդէ թէ « Վեճերը շարունակուեցան զեւ. 14 տարի (591 + 14 = 604/5) մինչեւ Մովսիսի մահը, որ տարին խորով կրկին պարսկական հող բռաւ Յունաց պարգեւած Հայաստանը։ Այս շրջանին, իւր կաթողիկոսութեան 23օրոք տարին (598/9), կ'իյնայ կիւրճոսի, որ երկար ժամանակէ ի վեր ծառայած էր իրեն կաթողիկոսական գործերու մէջ, Վրաց կաթողիկոս ձեռնադրուիչը. որուն մասին երկու տարի վերջը (600, 601) լսելով թէ խռովի նստարկաններու հետ բարեկամական յարաբերութիւն ունի, զգուշացուց թելով մը, նոյն եւ ուրիշ հերձուածներէ, ի միջի այլոց նաեւ Եոյներէն։ Այս նկատմամբ կը խստիք վարը անմասնաւորութեամբ։

Իւր օրով (յամբ 601, 602) առաջելով ինն ժ'եղաւ գեպի վրկանի կողմերը, ուր կային Հայաստանէն, Ասորիքէն եւ Բունաստանէն բազմութիւն մը քրիստոնէիք, որոնք Պարսիք թագաւորներէն գերութեան վարուած էին եւ «նստացեալ առ ստորաթով անապատին մեծի, որ ի Թուրքաստանի եւ ի Դեհիստաստանի կողմանէ», երկարատարութեան մէջ մտացած էին մայրենի լեզուներն եւ քրիստո-

¹ Սեր. 52-53։

² Migne, P. gr. 132, 1248-49։

³ Հմմտ. Սեր. 45։

⁴ Οὐ μὴ γὰρ παρείδω τὸν ποταμὸν Ἀζάν, οὐδὲ μὴ φάγω φουρτίον, οὐδὲ μὴ πίνω θερμόν. Միւրք պարզ է. « Կախարդութիւն Բունաց սովորութիւնն. որոնք պատարագը նմանեալ փռան մէջ էփած հացով կը մաքառանք եւ բաժանեն հետ առք ընդ կը պաշտեն։

⁵ Ἀπολυραβ. Վասպուրականը պարսկական հող էր. Սեր. 45։

⁶ Թու. զմ. Փոսոպ. էջ 182. «Գումարեցան 24 եպիսկոպոսք»։

⁷ Անանիոսի չէ իւր Հայոց պատմիչներուն, կայսրաց ինքզին (էջ 76) կը զրէ այս մասին. « Կր նորին (Մորիկ) առ ուրա եղի, զարմեալ միւսանգով ժողով Հայոց եւ Հոռոսոց՝ զան նորին աղանդոյն քաղեցանի. ժողովին ի Կ. Պոլիս, եւ երկու պատերազմ չույր, եւ Պարսիք թագաւորներն զգրկին Հայոց Հոռոսոց եւ Պարսիք թագաւորն եւ երկու կաթողիկոսք նստան ի Հայս. Մովսէս Գաթի՝ Պարսիք կողմանէ, ու զիջ հաւատով, եւ Թովհան ի Հոռոսոց կողմանէ՝ քաղեցողքին աղանդոյն»։ Սերեւս (էջ 53) « Իս ժամեցաւ ապա եւ Աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկու ս. անոն միջն Մովսէս, եւ միւսդն Բանէս. Մովսէս ի Պարսիք կողմանէ եւ Թովհան՝ Բունաց։ Եւ Թովհան ընդ նստա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամեն ինչ լինէր ի նստա հուպ, չմնաւ, եւ Թովհ. Պատմար. 62։

նշուածին զրեթէ անհետանալու վրայ էր: Կային ասոնց մէջ, իր գրէ Սերէոս (էջ 59—60), բաց ի Սարիսիներէ եւ Յոյներէ, նաեւ՝ Աղգը Կորդեանէ, որը գերեցան մերովքն արամբը: Սքառտ Գարգառուն այս կողմերն արշաւանք կատարած ժամանակ իր ծանօթմանայ ասոնց, իր յորդորէ կրկին ընդգրկել քրիստոնէութիւնը. արեւմաբք այ կրկնաւ յորդորին, "Հաստատելին ի հաւատա եւ ուսանելին դպրութիւն եւ լեզու, եւ Հաստատելին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երեց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբէլ": Աբէլ ձեռնադրուեցաւ անշուշտ Մովսիսէն, ինչպէս բացայայտ իր հաստատել Վարդան (էջ 60):

Ուրիշ մանրամասնութիւն յայտնի չէ իր կեանքէն: Թովհանէս Պատմաբան (էջ 39) կաթողիկոսութիւնն 30 տարի երկարած իր զնէ, որ իրարէ շատ ուղիղ կու գայ ընդհանուր ժամանակագրութեան. "եւ կայեալ ամն երեսուն, իր փոխութիւն յաստեացս յամի 604":

Ծերունի էր նա՝ ասիականացեալ աղօթք. եւ կրնանք ըսել, թէ ծերութեան տկարութենէ վախճանեցաւ քնական մահաւամբ: Սերէոս (էջ 64) պարագայն իր գրէ. "վասն զի վախճանեալ էր Մովսէս կաթողիկոսն երանելի": Որքան իր առ Կիրիոն թղթէն՝ ներքին է դատել, Տեղ եւ խաղաղութիւն նկարագրով անձնաւորութիւն մը իր պատկերանայ մեր առջեւ: Լ. Յ. Գաթրըճեան "Հանգարտ" անձ մը իր նկատման ի նման, "քաղաքացիական եւ շրջակայաց" միտք մը՝ Մ. Եփեսոսի, 22-ր յաւուսի եւ ժամանակաց բացատրութեամբ "քաղիկեղանի", բայց չէր նաեւ մոլեռանդ հայաւոր մը անոնց հանդէպ: Թեւեւ Սերէոս (էջ 53) եւ կայսերաց քրոջ հեղինակն (էջ 76) Լեւոնացի ամենաւեհին "հուպ" չեղող իր ներկայացընեն զերբը, առ որ Անանուհի ի մէջ բերած խօսքերն ալ վկայ են, բայց իւր Կիրիոնի ցուցուցած ասպնջականութիւնն ուրիշ գոյն կու տայ իրեն: Եւ Կիրիոն, որ Մովսիսի անձնէն արտակից բարեկամն էր, յայսպիսի ոգով անձ մը իր ծանշար ի Մովսէս, երբ անունն իշխանակելով իր բացատրել ինք զինքն այսպէս. "Մինչ Մովսէս օրնէն կենդանի էր, գրեցաւ առ ին, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ խառնիկադ, գիտելի թէ արգար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի դոստա ի մէջը":

1 Մովսիսի մահն ասանց վիճելու հարկ է դնել 604ին, այս է ամենէն մըրքը եւ համապատասխան նախորդ եւ հետեւորդ դիպաց, Տէր-Միկայանց (Die arm. Kirche, p. 60. Եւրոպ. 137—138) իր գրեւել կաթողիկոսութեան 30 տարիները 573—602/3, զոր շատ ուղիղ չէր անանք: Վերադարձ Եփեսոսի Բովճ. Բ. Բ. իսկ իստան ժամանակ նշանակեցիք մահուան թուականն 574, զոր մարտիմ առոր վրայ 30 տարիներն իր աստեամբ 604, այսպէս իր իր և իր և, որ Մովսիսի մահուանն վիճելու Եւրոպայում Երուսաղիմն (607) իրէի ասորդի անկողան իր զնէ, իր համապատասխանէ ասոր նաեւ. De rebus Armeniae գրուածքն, որ 591/2էն մինչեւ Մովսիսի մահը 14 տարի կ'ընդունի:

2 Ռեւանէն Բ. . .

3 Իրաւաբանի Կեդիմը Բ. 14:

4 Исаакияновичъ и Саванъ, Москва 1896, стр. 156:

5 Գիւր թղթը 178:

Մովսիսի կաթողիկոսութեան կատարածն ալ ասանցին վարկերն նման չիօթ ժամանակ մը իր պատահի: Եղնեպարկական պատերազմներն միւսանգամ սկսած էին բորբոքել, խոսքով Ա. Անուշիրվանի գահն խոսքով Բ. Պարտէզ փոխանած էր. որ իւր երանաւոր Մարիկ կայսեր մահուան վրէժն փոխանէ լուծելու պատրուակա խաղաղութեան էր բանակը դէպի Յունական երկիրներն եւ հին սահմանն կրկին գրաւած: Երկրին աղետալից չիօթ հանգամանքներն, որոնց պատկերն տեսանք համառօտիւ, եւ ազգայնոց անհամաձայնութիւնը իրարու հետ, չէն ներքէ ժողով գումարել Գունոյ աթոռայն վրայ յաղթը մը բարեբացնելու. եւ առ ժամանակեայ տեղապահ իր կարգով Աբիսիոնէն Գերգոր, որուն օրով գլխաւորաբար ծագեցան Հայ-վրական յարաբերութեանց խնդիրը:

(Ըբրեւ-իւլի)

Հ. Ն. ՄԱՐԿԵՐՄ

ԱՐԻՃԱՆԴԻՐՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ա Ձ Դ

Առաջիկայ ուսումնասիրական հատուածներս Յուսիսիկանու եւ անոր անմիջական նախորդներուն եւ յաջորդներուն, ուստի յեական Գ. Կարու պատմութեան իր վերաբերմ: Աշխատսիրութեանս գիտաւոր մասը, այսինքն Քիւզմանդիոն եւ Պարսկաստանն մէջ 562 կարուած խաղաղութեան եւ նոյնք կանխող դէպքուն ու նշանակութեանց պատմութիւնը, ընդարձակ քննուած է: Որովմեծեւ հեղինակը պարսկերէն լաւ չէր գիտած, իսկ արաբերէն ամենմը, ուստի Քիւզմանդիոնի պատմագիրներուն հետ իր արեւելեան աղբիւր գործածած է Փորթուսիի Շանմալն եւ Տարաքիի ժամանակագրութիւնը, որուն գեղեցիկ թարգմանութիւնը հանդերս մեկնութեամբ տուած է Նուրեհէ: Սակայն եւ այնպէս առեւտրայն պակաս մըն է այս. ուրիշ աղբիւրք գործածութիւնը յիշեանք մեծագոյն անանութիւն մը անտի ընծայելն այս երկին:

"Քիւզմանդիոն եւ Պարսկաստան", տիտղոսը, իսկ մատնանիշ կ'ընէ այս աշխատսիրութեան՝ Հայոց պատմութեան համար ունեցած կարեւորութիւնը: Երկու մեծ պատմութեանց մէջ միջորդող երկին ըստով Հայաստան, շարք էր, որ միշտ անոնց հետ չիօթէր եւ անոնց փոփոխ յարաբերութեան սղեղութեանց երթակայ ըլլար: Անով է, որ իւր պատմութեան որոշ մէջ ընդհանր միշտ կախում ունեցած եւ գրեթէ խառնուած է հոռմալականին եւ ասոր յաջորդ Քիւզմանդիականին եւ մէկալ կողմանէ պարթեականին եւ յետոյ այս պայման պարսկականին հետ: Այս անուն յարաբերութեան պատմութեան, իր այս երկու դրացի մեծ պատմութեանց պատմութեան մանրամասնութիւնը լուսաւորել, նովին իսկ ընդհանուր շափով լուսաւորուած կ'ըլլայ Հայոց

1 Արաբական տիտղոսն է. Բի. Գաթրեան եւ Պարսկաստանն եւ անոնց գիտնագիտական եւ ազգայնի իրաւանց տեսական յարաբերութիւնները Յուսիսիկանու ժամանակ (Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians von Dr. Karl Güterbock. Berlin 1906):